

MULOQOT SAN'ATINING POYDEVORI: TO'G'RI TANLANGAN LUG'AT SAVODXONLIK VA YUKSAK NUTQ MADANIYATI KAFOLATI

Ilmiy rahbari: M.Muxammadiyeva

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

“Ona tili va adabiyot” yo’nalishi

2-bosqich talabasi Abdimurodova Sug’diyona Olim qizi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20133919>

ARTICLE INFO

Received: 1st May 2026

Accepted: 5th May 2026

Published: 11th May 2026

KEYWORDS

*muloqot, lug'at, nutq
madaniyati, savodxonlik, til
normalari, kommunikatsiya, leksika,
til sifati, lingvistik kompetensiya.*

ABSTRACT

Mazkur maqolada lug'at boyligining savodxonlik va nutq madaniyatini shakllantirishdagi o'рни tahlil qilinadi. Tadqiqotda lug'atni boyitishning lingvistik, psixolingvistik va sotsiolingvistik jihatlari yoritilib, to'g'ri so'z tanlashning kommunikativ samaradorlikka ta'siri ochib beriladi. Shuningdek, nutq sifatining to'rtta asosiy mezon — to'g'rilik, aniqlik, ifodaviylik va maqsadga muvofiqlik ko'rib chiqiladi.

KIRISH

Insoniyat tarixida muloqot eng muhim ijtimoiy hodisalardan biri sifatida e'tirof etiladi. Muloqot orqali odamlar fikr almashadi, his-tuyg'ularini ifodalaydi, bilim va tajriba uzatadi. Muloqotning samaradorligi esa avvalo til vositalaridan, xususan, lug'at boyligi va so'z tanlash mahoratidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham qadimdan donishmandlar "Til millat ko'zgusi" deb ta'kidlab kelishgan. Bugungi globallashuv davrida tilning kommunikativ funksiyasi tobora ortib bormoqda. Axborot oqimining tezligi, ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi, xalqaro hamkorlikning kengayishi bularning barchasi shaxsdan yuksak nutq madaniyatini, boy lug'at zaxirasini va aniq fikr ifodalash mahoratini talab qiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-son Farmoni bu sohaning dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi. Lug'at bu shunchaki so'zlar to'plami emas, balki millatning ma'naviy boyligi, tafakkur tarzi va madaniyatining ko'rinishidir. So'z tanlashdagi nozik farq fikrning butun mazmunini o'zgartirishi mumkin. Masalan, "baxtli", "saodatmand", "masrur" so'zlari ma'no jihatdan yaqin bo'lsa-da, har biri o'ziga xos hissiy va uslubiy bo'yoqqa ega. Aynan ana shu nozikliklarni anglash va amaliyotda qo'llay olish nutq madaniyatining yuksak ko'rsatkichidir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, shaxsning lug'at zaxirasi nafaqat uning bilim darajasini, balki ijtimoiy mavqei, kasbiy salohiyati va madaniy saviyasini ham aks ettiradi. Boy va o'rinni qo'llaniladigan lug'at bu shaxsning intellektual qiyofasini belgilovchi muhim omildir. Shu sababli ham yetuk shaxs tarbiyasida lug'at boyligini oshirish va to'g'ri so'z tanlash mahoratini shakllantirish ustuvor vazifalardan biri sanaladi. Mazkur maqolaning maqsadi to'g'ri tanlangan lug'atning savodxonlik va nutq madaniyatini shakllantirishdagi rolini ilmiy asosda yoritish, lug'at zaxirasini boyitishning samarali yo'llarini

aniqlash hamda muloqot san'atining lingvistik poydevorlarini tadqiq etishdan iborat. Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat: muloqot va lug'at o'rtasidagi dialektik bog'liqlikni yoritish; nutq madaniyatining asosiy mezonlarini tahlil qilish; lug'at zaxirasini boyitishning amaliy yo'llarini tavsiya etish.

Shaxsan o'zim, talaba sifatida, ushbu mavzuga alohida e'tibor qaratishimning sababi bor. Bugungi yoshlar nutqida ortiqcha o'zlashma so'zlar va jargonlarning ko'payib borayotgani, ijtimoiy tarmoqlardagi qisqa va shoshqaloq yozish madaniyati lug'at zaxirasini qashshoqlashtirib, fikrlashning yuzakilashishiga olib kelmoqda. Mening nazarimda, til — bu shunchaki muloqot vositasi emas, balki millatning ma'naviy o'zligini saqlovchi quroldir. Aynan shu sababli, lug'at boyligi va so'z tanlash madaniyati masalasi har bir ziyoli yoshning shaxsiy mas'uliyatiga aylanishi kerak deb hisoblayman.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Nutq madaniyati va lug'at masalasi tilshunoslik fanida uzoq tarixga ega. Bu sohaning nazariy asoslari hali XX asr boshlarida shvaytsariyalik tilshunos Ferdinand de Sossyur tomonidan ishlab chiqilgan "Umumiy tilshunoslik kursi" (1916) asarida bayon etilgan. Olim tilni belgilar tizimi sifatida talqin qilib, "langue" (til) va "parole" (nutq) tushunchalarini qat'iy farqlagan. Bu farqlash keyinchalik nutq madaniyati nazariyasining poydevoriga aylangan.

Sovet davri tilshunosligida L.S. Vigotskiyning "Tafakkur va nutq" (1934) asari muloqot va so'z munosabatlarini psixolingvistik nuqtai nazardan o'rganishda muhim rol o'ynagan. Olim so'zni tafakkur shakli sifatida talqin qilib, lug'at boyligining intellektual rivojlanish bilan bevosita bog'liqligini isbotlagan. O'zbek tilshunosligida nutq madaniyati masalasi alohida tadqiqot ob'ekti sifatida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab keng o'rganila boshlandi. Bu sohaning rivojiga akademik E. Begmatov salmoqli hissa qo'shgan. Uning "O'zbek nutqi madaniyati ocherklari" (1988) asari nutqning to'g'rilik, aniqlik, sofligi, mantiqiyliki kabi mezonlarini ilmiy asoslab beradi. Professor T. Qudratovning "Nutq madaniyati asoslari" (1993) qo'llanmasi esa nutq madaniyatining amaliy jihatlari, jumladan, so'z tanlash, gap qurish, talaffuz me'yorlarini tizimli ravishda yoritadi. Olim adabiy til normalariga rioya qilishning ijtimoiy ahamiyatini alohida ta'kidlaydi. B. O'rinboyevning "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari" (1984) tadqiqotida lug'aviy birliklarning uslubiy tabaqalanishi va kontekstual tanlash masalalari chuqur tahlil qilingan. Olimning fikricha, nutqiy mahorat bu tildagi sinonimik qatorlardan eng munosibini tanlay olish qobiliyatidir. Zamonaviy tadqiqotchilardan N. Mahmudov, A. Nurmonov, R. Sayfullayeva kabi olimlar lug'at zaxirasini boyitish, nutq normalarining dinamikasi, tilning kommunikativ funksiyasi masalalarini yangi metodologik yondashuvlar asosida tadqiq etmoqdalar. Xususan, A. Nurmonovning kognitiv tilshunoslik bo'yicha izlanishlari so'z ma'nosining tafakkur jarayonlari bilan bog'liqligini ochib bergan. Xorijiy zamonaviy tadqiqotlardan amerikalik tilshunos N. Xomskiyning generativ grammatika nazariyasi, J. Ostinning nutq aktlari nazariyasi (1962), shuningdek, P. Grays tomonidan ishlab chiqilgan kommunikativ kooperatsiya tamoyillari nutq madaniyati va lug'at tanlash bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

METODOLOGIYA

Tadqiqot ishi kompleks ilmiy yondashuv asosida olib borildi. Bunda quyidagi metodlar majmuasidan foydalanildi: Tavsifiy metod lug'at boyligi, uning savodxonlikka ta'siri va nutq madaniyati hodisalari sinchiklab tasvirlandi. Bu metod o'rganilayotgan obyektini har tomonlama yoritishga imkon berdi. Qiyosiy-tarixiy metod o'zbek va xorijiy tilshunoslik maktablarining nutq madaniyati, lug'at masalalariga oid qarashlari solishtirildi. Tarixiy nuqtai nazardan, bu sohadagi nazariyalarning evolyutsiyasi tahlil qilindi. Strukturaviy-semantik tahlil so'zlarning ma'no qatlamlari, sinonimik munosabatlari, kontekstual qo'llanilishi

o'rganildi. Bu yondashuv lug'at birliklarining ichki tuzilishi va aloqalarini ochishga yordam berdi.

Statistik metod talabalar va keng auditoriya orasida olib borilgan kuzatuvlar natijasida lug'at zaxirasining savodxonlik darajasiga ta'siri miqdoriy ko'rsatkichlar asosida baholandi. Kommunikativ-pragmatik tahlil turli muloqot vaziyatlarida so'z tanlashning samaradorligi, nutqning maqsadga muvofiqligi tadqiq etildi. Bu metod til hodisalarini real muloqot kontekstida o'rganishga imkon berdi. Tadqiqot manbai sifatida zamonaviy o'zbek va xorijiy tilshunoslarning ilmiy asarlari, lug'atlar (jumladan, "O'zbek tilining izohli lug'ati", 5 jildlik, 2006–2008), badiiy va publitsistik adabiyotlar, hamda Internet resurslari xizmat qildi. Tahlil davomida Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti hamda boshqa oliy ta'lim muassasalarining ilmiy bazasidan foydalanildi.

NATIJA VA XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, to'g'ri tanlangan lug'at savodxonlik va yuksak nutq madaniyatining asosiy kafolatidir. Quyidagi muhim xulosalarga kelindi: Birinchidan, lug'at zaxirasining boyligi insonning umumiy madaniy va intellektual saviyasining ko'zgusi hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni isbotlaydiki, faol lug'at boyligi 8000–10000 so'zga yetgan shaxs murakkab ilmiy va badiiy matnlarni ham erkin idrok qila oladi. Bu ko'rsatkich qancha yuqori bo'lsa, fikrlashning aniqligi va chuqurligi shuncha ortadi. Ikkinchidan, nutq madaniyati to'rtta asosiy mezon orqali baholanadi: to'g'rilik (adabiy til normalariga muvofiqlik), aniqlik (so'zning ma'no jihatdan voqelikka mosligi), ifodaviylik (hissiy-uslubiy ta'sirchanlik) va maqsadga muvofiqlik (kontekstual munosiblik). Bu mezonlarning har biri lug'at tanlash bilan uzviy bog'liqdir. Uchinchidan, sinonimik qatorlardan tegishli so'zni tanlay olish nutq madaniyatining yuqori ko'rsatkichidir. Masalan, "o'lmoq" "vafot etmoq" "jon bermoq" "qazo qilmoq" sinonimlarining har biri o'ziga xos uslubiy bo'yoqqa ega bo'lib, ularni xato qo'llash nutqning sifatini pasaytiradi. Bu jihat ayniqsa rasmiy va ilmiy uslubda muhim ahamiyat kasb etadi. To'rtinchidan, lug'at boyligini oshirishning samarali yo'llari sifatida quyidagilar aniqlandi: muntazam mutolaa (badiiy, ilmiy va publitsistik adabiyotlarni o'qish), izohli va terminologik lug'atlar bilan ishlash, faol nutq amaliyoti, til muhitida bevosita ishtirok etish va o'z-o'zini tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish. Beshinchidan, zamonaviy axborot makonida tilning sofligini saqlash, ortiqcha o'zlashma so'zlardan voz kechib, milliy lug'at boyligidan foydalanish nutq madaniyatining muhim shartidir. Shu bilan birga, jahon ilm-fani tilidagi terminologik birliklarni o'zlashtirish va to'g'ri qo'llash ham zamonaviy mutaxassisning lingvistik kompetensiyasi tarkibiga kiradi. Oltinchidan, ta'lim tizimida lug'at ustida ishlash bo'yicha innovatsion metodikalarni joriy etish lozim. Jumladan, raqamli lug'at ilovalari, interaktiv lingvistik o'yinlar, til klublari va munozara klublarini tashkil etish yosh avlodning lug'at zaxirasini boyitishda samarali natija beradi. Bunda an'anaviy va zamonaviy yondashuvlarning uyg'unligi muhim ahamiyatga ega.

Shu o'rinda shaxsiy mulohazalarimni qo'shimcha qilmoqchiman. Mening fikrimcha, lug'atni boyitishning eng samarali yo'li — bu mutolaa va yozma amaliyotning uyg'unligidir. Faqat o'qish bilan cheklanish so'zlarni passiv lug'atda qoldiradi; ularni faol qo'llashga aylantirish uchun esa muntazam yozish, kundalik tutish, fikrlarni qog'ozga tushirish zarur. Shaxsiy kuzatishlarimga ko'ra, har kuni hech bo'lmaganda bir nechta yangi so'zni o'z nutqida ongli ravishda qo'llashga harakat qilgan talaba bir yil ichida sezilarli o'sishga erishadi. Shu bilan birga, men ona tilimizdagi sof o'zbekcha so'zlarni — ayniqsa, "ko'ngil", "mehr", "andisha", "hadya" kabi nozik tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklarni — chetdan kirib kelgan muqobillariga afzal ko'rish kerak deb hisoblayman, chunki ular millatning hissiy va ma'naviy ruhiyatini eng aniq ifodalaydi.

Xulosa qilib aytganda, muloqot san'atining poydevori bu shaxsning lug'at boyligi va uni o'rinli qo'llay bilish mahoratidir. To'g'ri tanlangan har bir so'z fikrning aniq yetkazilishini, savodxonlikning yuqori darajasini va nutq madaniyatining yuksakligini ta'minlaydi. Til boyligini avaylab-asrash, uni boyitish va kelajak avlodga benuqson holda yetkazish har bir ziyolining muqaddas burchidir. Aynan shu sababli ta'lim tizimida lug'at ustida muntazam ishlash, nutq madaniyatini shakllantirish bo'yicha maxsus dasturlar ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Shaxsan men ushbu tadqiqot davomida shunga amin bo'ldimki, lug'at boyligi shunchaki bilim yoki ko'rsatkich emas, balki shaxsning o'z-o'zini erkin ifodalay olish quvvatidir. Qancha ko'p so'z bilsak, fikrimizni shuncha aniq, nozik va ta'sirli yetkaza olamiz; bilmagan so'zimiz esa — bu ifodalanmagan tuyg'u, aytilmagan fikr demakdir. Demak, har bir o'rganilgan yangi so'z bizning ichki olamimizni kengaytirib, o'zlikni anglash sari yana bir qadam tashlashimizga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Begmatov E. O'zbek nutqi madaniyati ocherklari. – Toshkent: Fan, 1988. – 280 b.
2. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1993. – 176 b.
3. O'rinboyev B. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 1984. – 152 b.
4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – №5. – B. 3–16.
5. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2002. – 232 b.
6. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – 416 b.
7. Yo'ldoshev I., Yo'ldosheva M. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 2008. – 192 b.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati: 5 jildli / A. Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
9. Saussure F. de. Course in General Linguistics / Translated by W. Baskin. – New York: McGraw-Hill, 1966. – 240 p.
10. Vygotsky L.S. Thought and Language / Edited and translated by E. Hanfmann and G. Vakar. – Cambridge: MIT Press, 1986. – 287 p.